

نقد ساختار شعر محترم کاشانی

شکوه برادران

دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی
و مدرس دانشگاه فرهنگیان و دانشکده اطهر اراک

چکیده

مذهبی در قالب ترکیببند رایج شد. اوج مرثیه‌سرایی مذهبی به دوره بازگشت ادبی برمی‌گردد؛ دوره‌ای که دو شیوه دیگر مرثیه مذهبی یعنی «مقاتل منظوم در قالب مثنوی» و «نوحه» به وجود آمد. در سده اخیر، به دلیل خیزش‌های مردمی،

مرثیه در اوان پیدایش و گسترش شعر فارسی، همراه با مضمون‌های دیگر ادبی به پیروی از شعر عربی در ادبیات فارسی به وجود آمد و در گذر زمان انواع گوناگونی به خود گرفت. با اینکه در ادبیات فارسی مرثیه وزن و قالب خاصی ندارد اما در دوره‌های شعر فارسی بعضی از اوزان و قالب‌ها به علت بسامد آن‌ها به‌عنوان «وزن و قالب اصلی» شناخته شده‌اند. بررسی سیر شعر بیانگر آن است که مرثیه از نوع رسمی به نوع مذهبی متحول شده است؛ به گونه‌ای که در دوره بازگشت ادبی و معاصر، در معنای خاص خود (سوغ بر امام حسین(ع)) به کار می‌رود. در این پژوهش (عاشورا) به بیان ویژگی‌های ساختاری و نقد مرثیه کربلا (عاشورا) اثر محترم کاشانی پرداخته و برای هر مورد مثالی ذکر شده است.

**بهترین مرثیه مذهبی
از لحاظ ساختار مرثیه
محترم کاشانی است.
وی با سرودن این مرثیه
دوران جدیدی را در
مرثیه مذهبی به وجود
آورد که تا کنون نیز
ادامه دارد و از این لحاظ،
محترم را می‌توان
شاعری «دوران‌ساز»
نامید**

کلیدواژه‌ها: مرثیه، محترم کاشانی، سطح، استعاره، تشبیه و کنایه.

مقدمه

شاعران مفاهیم و مضامین مذهبی را با مفاهیم و مضامین سیاسی و اجتماعی تلفیق نمودند و گونه‌ای مرثیه وطنی - اجتماعی را به وجود آوردند که مرثیه را از مرز سوگ به مرتبه بیداری مردم به‌عنوان وظیفه‌ای سیاسی و اجتماعی برتری بخشید.
مرثیه مذهبی بیش از مرثیه‌های دیگر

از آغاز پیدایش شعر فارسی تا قرن هشتم هجری، مرثیه رسمی در قالب قصیده، مرثیه غالب به حساب می‌آمد، اما با روی کار آمدن حکومت صفویه، مرثیه

بر شنوندگان تأثیر دارد. دارای صداقت بیشتری است. در بین انواع مرثیه «اغراق» مهم‌ترین آرایه است و اوج اغراق در مرثیه‌های مذهبی می‌باشد. دیوان محتشم دارای «پنج مرثیه» در دو قالب ترکیب‌بند و قصیده است. مرثیه‌های محتشم از نوع مرثیه‌های مذهبی، رسمی و شخصی هستند. بهترین مرثیه مذهبی از لحاظ ساختار مرثیه محتشم کاشانی است. وی با سرودن این مرثیه دوران جدیدی را در مرثیه مذهبی به وجود آورد که تا کنون نیز ادامه دارد و از این لحاظ، محتشم را می‌توان شاعری «دوران‌ساز» نامید.

وی در سرودن مرثیه به مرگ و تسلیم در برابر آن اعتقاد دارد و با فلسفه مرگ آشناست و سعی می‌کند در طی مرثیه با آرامش‌بخشی به اطرافیان و خواننده، آن‌ها را به صبر و تسلیم در برابر تقدیر دعوت کند.

نقد ساختاری مرثیه محتشم کاشانی^۱

زبان محتشم، زبانی صریح و ساده و به دور از هرگونه تکلف و تصنع است؛ هرچند زبانی شاعرانه و تصویری است و از ترکیبات مختلف بهره فراوان برده است اما در واقع احساسات و عواطف صادقانه مذهبی خود را با زبانی روان و ساده بیان کرده است. زبان مرثیه‌های محتشم بسیار صمیمانه و عاطفی است. این عاطفی و احساسی بودن زبان را می‌توان در سه سطح «آوایی، واژگانی و نحوی» بررسی کرد.

اما در مجموع عواملی که زبان وی را احساسی کرده است عبارت‌اند از:

۱. کاربرد واژگان خاص مرثیه، مانند: «غم، ناراحتی، اندوه، گریه، مصیبت، و...» شبی نمی‌گذرد کز غمت نمی‌گذرد شرار آهم از انجم فغانم از افلاک
۲. کاربرد صفات و قیده‌های تمنا و آرزو و حسرت، بیان‌کننده آشفستگی روحی و روانی شاعر و نشانگر ناراحتی و اندوه اوست؛ مانند: «حیف، افسوس، حسرت، دریغ و...» که در تمام مرثیه‌های او

نمونه‌هایی دارد.

زیر خاک ای معتدل سرو آن تن زیبا دریغ
واندر آغوش لحد آن قد و آن بالا دریغ
حیف از آن داور که در عهدش نشد هرگز بلند
نالۀ شیخ کبیر و گریۀ طفل صغیر
۳. عنصر گفت‌وگو: یکی از شیوه‌های مؤثری که محتشم در مرثیه‌های خود فراوان از آن بهره برده، عنصر گفت‌وگوست. این گونه بیان به شکل‌های گوناگون در مرثیه محتشم به کار رفته است.

الف) سطح آوایی:

در سطح آوایی، شاعر با ایجاد «واج‌آرایی و نغمه حروفی» در بیت‌ها باعث روانی مرثیه گردیده است. تکرارها ضرابهنگ خاصی ایجاد کرده‌اند و باعث افزایش موسیقی درونی شعر شده‌اند. در بیشتر بیت‌های ریشه محتشم نغمه حروفی و واج‌آرایی فراوان دیده می‌شود.

تکرار مصوت «ا» در بیت زیر حالت شگفتی و تعجب را القا می‌کنند.
گویا طلوع می‌کند از مغرب آفتاب کاشوب در تمامی ذرات عالم است
تکرار صامت‌های «گ»، «ز» و «ر» صدای گریه را تداعی می‌کند:
گر چشم روزگار بر او زار می‌گریست خون می‌گذشت بر سر ایوان کربلا
تکرار صامت‌های «ر» و «د»:
اهل حرم دریده گریبان، گشوده مو فریاد بر در حرم کبریا زدند
تکرار مصوت «ا» و صامت «ل»:
بر خوان غم‌چو عالمیان را صلا زدند اول صلابه سلسله انبیا زدند

ب) سطح واژگان:

۱. اسم: الف) مفردات:
در مرثیه محتشم اسم‌های «ذات» بسامد دارند و به واژگانی چون خاک، خون، آب، نیزه، غبار، زمین، آسمان، کوه، خنجر، و خیمه محدود می‌شوند که با حال و هوای صحنه کربلا مطابقت دارد.
خاموش محتشم زین نظم گریه خیز

روی زمین به اشک جگرگون کباب شد البته اسم‌های معنی نیز که بیشتر جنبه وصف دارند، به کار رفته‌اند؛ مانند: «عزا، نوحه، ماتم، زاری و...» و باید گفت در این مرثیه، اسم‌های ذات و معنی مکمل یکدیگرند.
جن و ملک بر آدمیان نوحه می‌کنند گویا عزای اشرف اولاد آدم است

ادامه مطلب در وبگاه نشریه...

پی‌نوشت

۱. در سراسر متن، اشعار محتشم کاشانی از منبع زیر نقل شده است: دیوان محتشم کاشانی، به کوشش محمدعلی گرکانی، انتشارات سنایی، ۱۳۷۶.

منابع

۱. امین، سیدمحسن؛ امام حسین و حماسه کربلا، تحقیقات اسلامی بنیاد بعثت، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۶.
۲. دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۲.
۳. ذوالفقاری، محسن؛ فرهنگ موسیقی شعر، نشر نجبا، چاپ اول، قم، ۱۳۸۱.
۴. سنگری، محمدرضا؛ نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج اول، انتشارات پالیزبان، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۱.
۵. شاهرخی، محمد و عباس مشفق کاشانی؛ سوگنامه امام (مجموعه شعر)، سروش، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.
۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا؛ صورخیال در شعر فارسی، انتشارات آگاه، چاپ ششم، تهران، ۱۳۷۵.
۷. شمیسا، سیروس؛ نگاهی تازه به بدیع، انتشارات فردوس، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۷۵.
۸. صفا، ذبیح‌الله؛ تاریخ ادبیات در ایران (پنج جلد در هشت جلد)، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۷۳.
۹. کوهی کرمانی، حسین؛ سوگواری‌های ادبی در ایران، کانون معرفت، انتشارات بی‌تا، تهران، ۱۳۷۶.
۱۰. محتشم کاشانی؛ دیوان، به تصحیح مهرعلی گرکانی، کتاب‌فروشی محمودی، تهران، بی‌تا.
۱۱. محتشم کاشانی؛ دیوان، به کوشش محمدعلی گرکانی، با مقدمه سیدحسن سادات ناصری، انتشارات سنایی، تهران، ۱۳۷۶.
۱۲. واعظ کاشفی، ملاحسین؛ روضه الشهداء، به تصحیح محمد رضائی، چاپخانه خاور، تهران، ۱۳۳۴.
۱۳. یوسفی، غلامحسین؛ چشمه روشن (دیداری با شاعران)، انتشارات علمی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۱.